

Janko Pleterski (Maribor, 1. 2. 1923–Ljubljana, 8. 6. 2018)

O Janku Pleterskem in njegovem delu so ob njegovih obletnicah poglobljene študije napisali mnogi uveljavljeni kolegi in kolegice, med njimi Bogo Grafenauer,¹ Vida Deželak Barič,² Jurij Perovšek,³ Janko Prunk,⁴ Dušan Nečak⁵ in drugi. V tem spominskem zapisu lahko nakažem zgolj glavne značilnosti njegovega dolgoletnega in plodnega znanstvenega dela in siceršnjega angažiranja, saj je bil človek, ki je dobesedno živel v znanosti in za znanost in se je mrtvega počutil v tistem trenutku, ko ni mogel več ustvarjati, ko je bil njegov še popolnoma prisebni svetovljanski duh ujet v kletko pešajočega telesa, na koncu čisto gluho in slepo.

Janko Pleterski se je ukvarjal z mnogimi raziskovalnimi vprašanji, v ospredju so nacionalno vprašanje, odnos med razrednim in nacionalnim v habsburški monarhiji in še zlasti v obeh Jugoslavijah, druga svetovna vojna na Slovenskem, kulturni boj in slovenska državnost. Te in druge teme je znal tudi odlično povezovati v celoto.

Raziskovalno se je že z diplomsko nalogo *Politični profil koroškega časopisa Mir 1882–1920* posvetil Koroškim Slovencem. Naloga je bila objavljena leta 1956 v *Zgodovinskem časopisu*.⁶ Tej temi je posvetil še nekaj del, osrednja je doktorska disertacija *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična*

¹ Bogo Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, 1, str. 131–133.

² Vida Deželak-Barič, Janko Pleterski – osemdesetletnik. *Zbornik Janka Pleterskega*, Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2003, str. 13–30.

³ Jurij Perovšek, Janko Pleterski – devetdesetletnik. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, 2013, 2, str. 187–195. Gl. tudi: isti, Janko Pleterski – osemdesetletnik. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, 2003, 2, str. 187–195; isti, Janko Pleterski – sedemdesetletnik. *Prispevki za novejšo zgodovino* 33, 1993, str. 225.

⁴ Janko Prunk, Janko Pleterski, sedemdesetletnik. *Delo* 34, 1993, 29, str. 2.

⁵ Dušan Nečak, Akademik Janko Pleterski – osemdesetletnik. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, str. 7–9.

⁶ Janko Pleterski, *Politični profil koroškega časopisa „Mir“ (1882 do 1920)*. *Zgodovinski časopis* 10/11, 1957, str. 183–216.

orientacija prebivalstva Slovenske Koroške 1848-1914, ki je bila objavljena leta 1965.⁷ Leta 1996 je v Celovcu izšla tudi v nemščini.⁸ Veliko se je ukvarjal tudi s koroškim plebiscitom (tri študije v zborniku Koroški plebiscit iz leta 1970, katerega sourednik je bil).⁹ Različne razprave o zgodovini koroških Slovencev je leta 2000 objavil v knjigi *Avstrija in njeni Slovenci 1945–1976*.¹⁰ Tej temi se sicer ni odrekel do konca življenja, imel jo je za izhodišče vsega nadaljnega raziskovanja. Za Koroško v Jugoslaviji se je v povojnih letih boril tudi kot diplomat in tudi v zadnjem obdobju življenja podpiral prizadevanja za to, da bi Slovenija notificirala Avstrijsko državno pogodbo.

Ukvarjanje s koroškimi Slovenci je po sociološki metodi Frana Zwittra razširil na narodno politiko konec 19. in v začetku 20. stoletja ter jo v kasnejših delih povezal v celoten lok slovenske narodne usode do osamosvojitve: odmevna knjiga *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, ki je izšla leta 1971 (srbohrvaška izdaja 1976);¹¹ leta 1980 sinteza slovenske zgodovine od 1948 do 1918 v prestižni avstrijski *Die Habsburgmonarchie 1848–1918*;¹² leta 1981 študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju;¹³ leta 1998 poglobljena in zajetna študija o prvaku slovenskega političnega katolicizma Ivanu Šušteršiču;¹⁴ leta 2008 *Pravica in moč za samoodločbo*.¹⁵ Med knjigami, ki so posvečene zadnjemu obdobju habsburške monarhije, velja izpostaviti zbirko dokumentov in študij *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročili vojaške in vladne komisije*, 1982, ki je prva nazorno in konkretno pokazala razsežnosti avstrijske represije nad Slovenci, brez katere je težko razumeti obrat od avstrijskega jugoslovanstva k odločitvi za samostojno jugoslovansko državo.¹⁶

Politično najbolj odmevno je bilo njegovo raziskovanje jugoslovanskega federalizma, mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji in odnosa med razrednim in nacionalnim. Med več deli na to temo je seveda najbolj znana *Narodi, Jugoslavija,*

⁷ Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem : narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

⁸ Janko Pleterski, *Slowenisch oder deutsch?: Nationale Differenzierungsprozesse in Kärnten (1848–1914)*. Celovec: Drava, 1996.

⁹ Janko Pleterski, Lojze Ude in Tone Zorn, ur., *Koroški plebiscit : razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

¹⁰ Janko Pleterski, *Avstrija in njeni Slovenci : 1945–1976*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2000.

¹¹ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo : politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971; isti, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*. Beograd: Nolit, 1976.

¹² Janko Pleterski, Die Slowenen, v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. 3: Die Völker des Reiches*, Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1980, str. 801–838.

¹³ Janko Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981.

¹⁴ Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925 : pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.

¹⁵ Janko Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: Med Metternichom in Badinterjem : študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.

¹⁶ Janko Pleterski, *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917 : poročili vojaške in vladne komisije*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1982.

revolucija iz leta 1985, ki je izšla v srbohrvaščini, slovenščini in makedonščini,¹⁷ s katero je posegel v samo jedro naraščajočih nacionalnih sporov in stopil na žulj »zgodovinskim prvoborcem srbskega nacionalizma v njegovih skrajnih mitoloških oblikah,«¹⁸ kot je to opredelil Bogo Grafenauer. Zanj je, v turbulentnem začetku kulturnih, intelektualnih in političnih polemik, ki so vodile v razpad Jugoslavije, leta 1986 dobil Ninovo nagrado (leta 1987 v Sloveniji tudi Kidričevo). Morda kot zadnje liberalno dejanje do tedaj prestižne jugoslovanske revije, ki je že tonila v Miloševićev medijski objem. Knjiga ga je, kot je nekoč potožil, »potisnila na politično dno.«¹⁹ Kritike srbskih zgodovinarjev, tudi najbolj znanega Branka Petranovića, ki je tedaj, tako kot vrsta drugih, že podlegal srbskemu nacionalizmu, je argumentirano zavrnil. Težko pa je bilo kaj storiti proti metodam, ki so se tedaj začele uveljavljati v jugoslovanskem medijskem prostoru in so žal vsakdanjost tudi v današnji Sloveniji: kuloarska opravljanja, širjenje laži in podtikanj z anonimnih naslovov (tedaj pisma bralcev z lažnimi imeni, mnogokrat napisana kar v uredništvih) in podobno. Danes ozadje teh napadov poznamo. V času prvega izida knjige je nastajal Memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti, medijska, kulturniška in zgodovinarska vojna pa je služila pripravljanju terena za pravo vojno. Napori Pleterskega in redkih podobnih jugoslovanskih intelektualcev, da se na novo premisli jugoslovansko vprašanje in ohrani Jugoslavijo, so bili zaman.

Pleterski Jugoslavije ni dojemal zgolj teoretično. Zanj se je boril kot partizan in kot diplomat. V letih 1974–1976 jo je v treh etapah z nahrbtnikom, na katerem je pisalo »Ljubljana«, tudi prehodil.²⁰ Med študenti tedanje generacije je krožila šala, da profesor in glavni strokovnjak za jugoslovansko vprašanje hodi po Jugoslaviji, da bi sploh lahko razumel jugoslovansko vprašanje.²¹ No, v bistvu so imeli prav. Pleterski je vsekakor bil zgodovinar, ki je tisto, o čemer je pisal, hotel videti tudi na terenu.

Tema, ki ga je v zrelih letih osebno in politično najbolj težila in ji je posvetil kar nekaj del, pa tudi argumentiranih javnih polemik, je bil narodni razkol in medsebojni spopad med drugo svetovno vojno ter vloga škofa Rožmana in Katoliške cerkve v njem. Za razliko od številnih drugih je o tem premišljeval tako z osebno izkušnjo kot z globoko znanstveno analizo. Prvo celovitejše delo je bila Senca Ajdovskega gradca leta 1993.²² S tem problemom se je ukvarjal do konca življenja, v zadnjem obdobju ga je povezoval zlasti z vprašanjem suverenosti in državnosti. Pleterski izraza državljanska vojna ni sprejemal in je vedno znal tudi argumentirano pove-

¹⁷ Janko Pleterski, *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd: Komunist, 1985, 2. izd. 1988; isti, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*. Ljubljana: Komunist, Državna založba Slovenije, 1986; isti, *Naciiite, Jugoslavija, revolucijata*. Skopje: Komunist, 1988.

¹⁸ Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 133.

¹⁹ Več o širših implikacijah kritike v Janko Pleterski, *Knjiga pisem: razmišljanje o slovenski državnosti*. Ljubljana. Sophia, 2017, str. 189-192.

²⁰ Janko Pleterski, V 45 dneh peš po jugoslovanski diagonali. *Planinski vestnik* 77, 1976, 12, str. 586.

²¹ Trampuš, Jure, Janko Pleterski. *Mladina*, 2012, posebna številka – intervju, str. 34.

²² Janko Pleterski, *Senca Ajdovskega gradca : o slovenskih izbirah v razklani Evropi*. Ljubljana: samozaložba, 1993.

dati, zakaj. Nikoli ni imel dvomov o razmerjih med obema taboroma in posledicah odločitve enih in drugih za slovensko državnost. »Za zdaj še suveren, a razdvojen, poševno stoječ stolp«, je imenoval slovensko državnost po letu 1991 večkrat, tudi v zadnjem intervjuju z Marto Verginello in Božom Repetom.²³ Kar je bila po njegovem mnenju posledica »zgodovinskega zanikanja druge izmed treh v našem narodnem bitju dogodenih samoodločb, torej tiste za svojo državnost v federativni novi Jugoslaviji leta 1943 (Kočevje, Jajce).«²⁴ Za prvo odločitev je štel odločitev za Jugoslavijo leta 1917 oz. 1918, za tretjo pa odločitev za samostojno Slovenijo leta 1990 oz. 1991. To zanikanje se je, kot je zapisal, opiralo »na poševno razlago, da se je pri nas namesto mednarodne druge svetovne vojne in protikupatorske rezistence v njenem sklopu, dogajala nekakšna domača, državljanska vojna. Torej vojna med tako imenovanim protipartizanskim taborom in partizani. Ta tabor je našo državo sicer prepustil osvajalcem, a boj naj bi bil vseeno slovensko državljanski. Domobranci so pa vztrajno razglašali, da oni za Hitlerja na prizadetih tleh pobijajo tam navzoče zločinske bandite, oziroma ,tolovaje‘.«²⁵

»Vsak naj svoje vzame nase, za to svoje naj ne obtožuje drugih, pa bomo imeli Slovenci upanje, da bomo kdaj res stopili v ,čisto in jasno prihodnost‘, kakor si je želel Edvard Kocbek,«²⁶ je zapisal v Pravicu in moči do samoodločbe leta 2008. Če do tega ne bo prišlo, bo Slovenija še naprej »država dveh domovin.«²⁷

Jasen je bil tudi glede revolucije, v kateri je videl obe komponenti: narodno in socialno. Revolucija je sestavina zgodovinskega toka, ta tok pa je nepovraten in ničesar, kar se je zgodilo, iz njega ni mogoče izključiti. Ne v medsebojni povezanosti in ne v posledicah. Zgodovina pač ni samopostrežna trgovina. Revolucije rastejo iz razmer, ustvarijo nove in prejšnje odrinejo v neponovljivo preteklost. Skoraj praviloma jih bremeni nasilje, ne le z odpravo starega, ampak tudi v zagatah in razočaranjih pri ustvarjanju novega. Imajo svoj konec in njihov smisel je v tem, da se lotevajo tlakanja novih poti. Zato tudi revolucije na Slovenskem med drugo svetovno vojno ni mogoče izključiti, niti je zanikati, zavračati, obsojati. Revolucija seveda ni zakonita po obstoječem družbenem redu. »Dejansko pa je lahko upravičena po zgodovinskem toku, poteku, smeri rasti družbe, po neločljivosti te rasti od odnosov v njej« je leta 2012 zapisal v knjigi »Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?«²⁸

Janko Pleterski je bil zgodovinar, ki se je zavedal odgovornosti intelektualcev in je raziskovanje povezoval z družbenim angažiranjem. To kaže tudi njegova življenjska pot. Kmalu po maturi je bil zaradi odpornišтва več kot leto in pol v italijanskih zaporih in potem partizan, pa diplomat, novinar in šele nato raziskovalec na Inštitutu za narodnostna vprašanja, ki je izšel iz Znanstvenega inštituta SNOS.²⁹ Vojna je spremenila njegovo življenjsko pot, saj bi sicer postal zdravnik, tako pa je

²³ Glej intervju v nadaljevanju.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo*, str. 405, 514.

²⁷ Perovšek, Janko Pleterski – devetdesetletnik, str. 193.

²⁸ Prav tam, str. 192.

²⁹ Nečak, Akademik Janko Pleterski, str. 8.

diplomiral iz zgodovine. »Že v starosti Danteja ob začetku njegovega raziskovalnega pohoda v podzemlje,«³⁰ kot se je pošalil leta 1973 v oddaji Naši znanstveniki pred mikrofonom. Ta »svojevrsna pot v znanost«,³¹ če še enkrat navedem Grafenauerja, je bila za tiste čase posebnost, čeprav tudi sicer Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete nikoli ni bil slonokoščeni stolp znanosti, saj – če zaradi drugega ne, zaradi študentk in študentov – tudi ne more biti. Oddelek je imel izjemno močno vojno generacijo, v kateri so se personalizirala vsa tedanja družbena razmerja. Skozi Frana Zwittera (liberalec), Boga Grafenauerja (krščanski socialist) in Janka Pleterskega (komunist), pa še Metoda Mikuža (duhovnik, verski referent pri Glavnem štabu NOV in POS), se je po svoje odslivala celo tedanja sestava Osvobodilne fronte. Vsi so se tudi po vojni angažirali za uresničitev narodnih ciljev, večina predvsem pri vprašanju meja. Vsakega od njih je oblikovalo družinsko in socialno okolje.

Je bil pa Pleterski med njimi edini, ki se je po upokojitvi v osemdesetih letih tudi politično angažiral. Najprej kot član Kučanovega prenoviteljskega CK ZKS in Predsedstva CK ZKS (1986–1989); nato kot član republiškega predsedstva (1988–1990), zadolžen za znanost in kulturo.³² Seveda se tudi prej ni izoliral od družbenega dogajanja. Med drugim je bil dve desetletji (1954–1974) član uredništva Naših razgledov, tedaj elitnega intelektualnega časopisa za politična, gospodarska in kulturna vprašanja, objavljaj pa je tudi v Sodobnosti. Junija 1964 je v skupini štiriinšestdesetih sodelavcev te revije podpisal protestno izjavo zaradi ukinitve revije Perspektive, v kateri so obsodili policijske metode, preprečevanje svobode misli in tiska. To ni bila edina izjava tistega časa, je pa gotovo bila med odmevnejšimi.³³

Znotraj Kučanove reformistične ZKS je Pleterski odprl vrsto občutljivih razprav, političnih in strokovnih, in dal pobudo za nekaj projektov. Še nekaj let pred tem, leta 1983 je podprl potrebo po nastanku nacionalnega programa, ki jo je s svojim sicer vsebinsko protislovnim tekstom naslovljenim Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma,³⁴ sprožil tedanji starosta slovenskih komunistov France Klopčič. Tekst je v tedanjem vrhu ZKS in med partijskimi intelektualci naletel na mešane odzive in na koncu predlogu, ki je nastal štiri leta pred 57. številko Nove revije, niso upali slediti.³⁵ Pleterski je bil sicer prepričan, da mora biti morebitni program koncipiran kot »slovenska pot v Jugoslaviji« oziroma »z Jugoslavijo«. ³⁶ Kaj drugega si tedaj niti ni bilo mogoče predstavljati.

Njegov otrok je bila med drugim Slovenska novejša zgodovina, projekt, ki je konec osemdesetih let nastal v Sekciji marksističnega centra za vprašanja zgodovinsopisja, a je bil hitro prenesen na Inštitut za novejšo zgodovino, ki je edini imel za

³⁰ Naši znanstveniki pred mikrofonom: profesor dr. Janko Pleterski. *Naši razgledi* 22, 1973, 14, str. 363.

³¹ Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 131.

³² Nečak, Akademik Janko Pleterski, str. 8.

³³ Deželak-Barič, Akademik Janko Pleterski, str. 19.

³⁴ France Klopčič in Ciril Ribičič, Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma: teze o slovenski poti v prihodnost. *Borec* 44, 1992, str. 299–380.

³⁵ Razgovor o tekstu Franceta Klopčiča Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma: 10. julij 1984. *Borec* 44, 1992, str. 329.

³⁶ Prav tam.

to primerne kadre. Na seji CK ZKS 7. julija 1989 je v uvodni besedi branil avnojski koncept jugoslovanske federacije in menil, da se še ni izčrpal, saj bi to odprlo pot bodisi unitarni državi, bodisi razpadu države.³⁷ Še je verjel v možnost mirne razrešitve in bil prepričan, da lahko Srbi živijo v eni državi le, če se bo Jugoslavija preoblikovala v konfederacijo.³⁸ Kot zgodovinar in z osebno izkušnjo vojne je pač vedel, kako grozljiva je alternativa. Ki se je žal tudi zgodila.

Kot član Stanovnikovega predsedstva SRS je spisal besedilo o narodni pomiritvi oz. umiritvi, prvi politični tekst na to temo. Tudi z izrazom sprava se Pleterski namreč ni strinjal in ga je dal v narekovaj. Menil je, da to po nastanku države ni več le stvar naroda, pač pa državljanov, države in njenih institucij. »Izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi«, kot je imela naslov, je bila sprejeta drugega marca 1990.³⁹ Člani Predsedstva so z njo hoteli, kot so zapisali, storiti »prvi korak k pomiritvi, ki je tako zelo pomembna za slovenski narod in njegovo državo« ter tako prispevati »k nastajanju takih razmer v političnem in javnem življenju Slovenije, ko preteklost ne bo več obremenjevala medčloveških odnosov«. ⁴⁰ Izjava je imela nekaj učinka v cerkvenih krogih, teden dni za Predsedstvom je svojo izjavo o narodni spravi sprejela tudi Slovenska pokrajinska škofovska konferenca. A Pleterski je s kasnejše distance razočarano ugotavljal, da izjava predsedstva ni imela nobenega učinka.

Osebni udarec je doživel leta 1993, ko je skupina osamosvojiteljev v polivnilasti vrečki z napisom Bata vrnila državna odlikovanja, ker sta bila, tako kot prej oni, z Zlatim častnim znakom svobode Republike Slovenije odlikovana tudi Janko Pleterski in Ljubo Bavcon. Janez Janša ga je celo obtožil, da je zadrževal osamosvajanje Slovenije.⁴¹ Povod je bil, da je februarja 1987 javno kritiziral posamične prispevke v 57. številki Nove revije. Kritiziral jih je kot kritični intelektualci, ki je pred tem neprimerno bolj globoko od piscev preučil slovensko in jugoslovansko narodno vprašanje in to zato, ker kritizirani teksti niso upoštevali pravice vseh narodov Jugoslavije do samoodločbe, ki so jo Slovenci zahtevali zase. V podtonu je bil predvojni velikosrbski trialistični koncept Jugoslavije, ki je bil v tistem času tudi predmet skrivnih pogovorov slovenskih in srbskih razumnikov. Pleterski je tudi opozoril, da lahko Italija po osamosvojitvi Slovenije zasede rapalsko mejo, kar se na srečo ni zgodilo.⁴² A ne zaradi premisleka tistih, ki so ga napadali, pač pa po spletu mednarodnih in notranjeitalijanskih okoliščin. Polemika je pokazala, da tedanje nove politične elite razen vizije nacionalne države – če bo tako nanoslo, zgolj tudi v obliki malo razširjene Kranjske – niso imele nobenega resnega premisleka, kaj z državo sploh početi. »To, kar se je s slovensko državo, alias nacijo,

³⁷ Perovšek, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 225.

³⁸ Referat Mednacionalni odnosi in ZK Slovenije, prebran na seji CK ZKS 7. 7. 1989. Izvirnik hrani Janko Pleterski.

³⁹ Izjava predsedstva SR Slovenije o narodni in državljanski umiritvi. *Delo* 6. 3. 1990, str. 1–2.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Pleterski, *Knjiga pisem*, str. 133.

⁴² Obravnava in zavrnitev nesprejemljivih stališč. Razprava o 57. številki Nove revije. *Delo: Književni list* 5. 3. 1987.

pri nas po osamosvojitvi politično uveljavilo, je res brez nujne samozavesti,«⁴³ je Pleterski bridko zaključil ne tako davno nazaj.

»Zgodovina, tako kot narava, ne dela preskokov«⁴⁴ je bil eden od njegovih večkrat citiranih rekov. Misлил je na to, da je osamosvojitve Slovenije rezultat programa Zedinjene Slovenije leta 1848 in boja zanj, odhoda iz dvojne monarhije, samouprave Slovencev v kratkotrajni Državi Slovencev Hrvatov in Srbov in nacionalne krepitve v sicer unitarni Kraljevini Jugoslaviji, upora leta 1941, republiške državnosti v letih 1945-1991. Slovenska samostojnost pač ne zahteva novih mitov o »tisočletnem boju« za samostojno državo, le prepoznavanje resničnih mejnikov in njihovo postavitev v zgodovinski okvir, je menil.⁴⁵

S Knjigo pisem,⁴⁶ objavljeno pred le nekaj meseci (z letnico 2017) pri založbi Sophia, je še zadnjič razmišljal o slovenski državnosti. Gre za nadaljevanje knjige Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini: pismo iz mojega mlina starejših občanov⁴⁷ iz leta 2011, ki jo je tedaj podnaslovil po vzoru kratke proze Alphonsa Daudeta, smiselno pa po istem vzorcu nadaljeval v Knjigi pisem. Šlo je za intelektualni testament, kakršnega zmore le malokdo. Matjaž Kmecl je knjigo označil za »melanholijo prvega ešalona«,⁴⁸ ki mu je Pleterski pripadal. Rodu, ki se je »v najbolj zagatnem trenutku slovenskega obstajanja uprl obglavljanju Slovencev kot naroda, poniževanju in vlogi menjalnega drobiža, ki so mu jo namenili ‚veliki‘; vse do danes je ostal zvest takemu ponosnemu uporništvu.«⁴⁹

V Pravici in moči do samoodločbe je Pleterski leta 2008 zapisal, da je bil, odkar se je zavedal, da živi v svetu, na strani revolucije. »Še ko sem se v krčevinski šoli učil pisati, škripaje po skrlni tablici z ošiljenim kamenčkom, sem si želel, da v oguljenih klopih med sošolci ne bi bilo takšnih s strganimi komolci na prekratkih rokavih, bleščočih od brisanja smrkavih nosov, in da med deklicami ne bi bilo podobnih, ki jim po dolgih svetlih kitah gomazijo uši. Da ne bi nikomur gledala lakota iz oči, da bi vsi imeli tudi svoj košček masla na kruhu, kot ga imam jaz.«⁵⁰

V enem zadnjih intervjujev je dodal: »Nekoč, ko sem bil mlad, sem morda bil revolucionar, sedaj sem star in vse življenje ne moreš biti revolucionar. Si pa lahko ves čas na strani svoje revolucije.«⁵¹

To je dokazal tudi s svojim zadnjim angažmajem, z odmevno zahtevo po pravici do evtanazije, čeprav je vedel, da je sam ne bo dočakal. In se s tem še poslednjič izpostavil v dobro prihodnjih generacij.

⁴³ Božo Repe, Janko Pleterski (1923–2018). *Mladina* št. 24, 25. 6. 2018.

⁴⁴ Grafenauer, Janko Pleterski – sedemdesetletnik, str. 133.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Pleterski, *Knjiga pisem*.

⁴⁷ Janko Pleterski, *Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini? (Pismo iz mojega mlina starejših občanov, 24. julija 2011)*. Ljubljana: Zveza združen borcev za vrednote NOB Slovenije, Svobodna misel, 2012.

⁴⁸ Matjaž Kmecl, Melanholija prvega ešalona: spremna beseda v: Pleterski *Knjiga pisem*, str. 232.

⁴⁹ Prav tam, str. 231.

⁵⁰ Perovšek, Janko Pleterski – devetdesetletnik, str. 192.

⁵¹ Trampuš, Janko Pleterski – intervju, str. 29.

Sem le eden od zgodovinarjev različnih generacij, s katerimi je imel Janko Pleterški do konca življenja tudi osebne stike. Janko ni bil moj profesor, pri njem sem, dokler je bil na fakulteti še aktiven, ujel le izpit Jugoslovansko vprašanje do leta 1918. Je pa bil zgodovinar, ki je poleg mojega pravega mentorja, Dušana Nečaka, s svojim delom in značajem name najbolj vplival. Nekaj let je bil, v času, ko sem se raziskovalno oblikoval, kot predsednik sekcije Marksističnega centra CK ZKS za vprašanja zgodovinopisja tudi moj predpostavljeni. Funkcija ni bila profesionalna, zato ni imel svoje pisarne, jaz pa sem jo delil z drugimi. Zato sem običajno enkrat na teden hodil k njemu na dom, na tedanjo Kidričevo, sedanjo Štefanovo ulico. Žena Majdka nama je skuhala kavo in prinesla svoje piškote, potem pa naju pustila sama. Kadar se je zaradi pisanja umaknil v izolacijo, v vikend v Strahomeru, sem ga klical na določen dan in ob določeni uri.

Od Janka sem se naučil pisati občutljiva besedila, analizirati in izražati svoje poglede ostro, a jasno, kultivirano in z argumenti. Stati za svojimi stališči, čeprav niso všečna. In sprejemati posledice za to. Prebrati med vrsticami, kar so avtorji (in še posebej politiki) povedali nezavedno. Pleterški, npr., ni bral le slovenskih besedil znanstvenih tekstov, pač pa tudi njihove povzetke v tujih jezikih. Prav tu mi je večkrat nazorno pokazal, kaj hoče pisec povedati za domačo in kaj za tujo javnost. Ni poznal velikih in malih tekstov. Ni se, npr., kot običajno počnemo, izogibal pisanju ocen knjig. A so bile te v resnici vsebinske študije z mnogimi dodatnimi informacijami in analizami. Bil je erudit z diplomatsko šolo, brez težav je predaval in razpravljal v nekaj jezikih, po potrebi preskakoval iz enega v drugega. Bil sem z njim, ko se je na nekem posvetu s simultanim prevajanjem v več jezikov pogovarjal z eno od prevajalk in jo vprašal, kateri jezik bo prevajala. Povedala je – pozabil sem že katerega, mislim, da je bila italijanščina – a dodala, da se zanj ni prijavil še nihče. »No, se pa jaz, da ne boste brez dela, ji je odvrnil.« A je tudi tu ostal skromen. Nekoč mi je pripovedoval anekdoto, kako je kmalu po vojni na Dunaju v isti sobi prespal z ruskimi diplomati. V ruščini so se pogovarjali celo noč in si izmenjevali vojne izkušnje. Zjutraj pa mu je eden od Rusov rekel: »Janko, nisem vedel, da je jugoslovaniščina tako lahka. Vse sem te razumel.«

Pleterški se polemikam ni izogibal, bil je oster, a dostojen, premišljen in argumentiran. Profesor Janko Jarc je v času, ko se je šele uveljavljal dejal: »Če poznam Pleterškega? Na tisto, kar on napiše, lahko vzameš le še strup!«

S Pleterškim sva sodelovala tudi pri pripravi Zgodovine ZKJ, zadnjem projektu, kjer so se jugoslovanski zgodovinarji sploh še družili in je izšla leta 1985 oz. v slovenskem prevodu 1986. Zanj je napisal uvodno sintezo socialne in politične zgodovine jugoslovanskih narodov.⁵² Obsežno geslo Zgodovina Jugoslavije do leta 1941 je napisal tudi za šesto knjigo Enciklopedije Jugoslavije, tudi ta je v srbohrvaščini izšla tik pred razpadom države.⁵³ Knjiga o zgodovini ZKJ je danes pozabljena in tudi sicer napisana tako »uravnoteženo«, in oprano, da je današnjemu bralcu praktično nerazumljiva (vsaka republika je imela za posamične teme enak

⁵² Deželak-Barič, Akademik Janko Pleterški, str. 27.

⁵³ Prav tam, str. 27, 28.

obseg, ne glede na to, ali je npr. tam sploh bilo kakšno delavsko gibanje). A poglavje Pleterskega gotovo odstopa in ga je vredno prebrati tudi danes.

Šele ta izkušnja – v kateri sem doživljal tudi diplomatske sposobnosti Pleterskega, a hkrati njegovo načelnost – mi je odprla pogled na razsežnost in kompleksnost jugoslovanskega vprašanja, s katerim se je tedaj v valu nacionalnega navdušenja le redko kdo še strokovno ukvarjal. Kot da so zadeve samoumevne in se bodo razrešile same po sebi.

Janko je, vse dokler je lahko bral, skrbno spremljal zgodovinopisno sceno. Ves čas je bral tudi moje članke in knjige, spremljal javne nastope, mi dajal kritične pripombe, pri izdajah v tujih jezikih, ki sem mu jih pošiljal, celo opozarjal na ustreznost ali neustreznost posameznih izrazov. Bil je vesel vsakega mojega javnega angažmaja, saj je bil prepričan, da je to dolžnost kritičnih intelektualcev. Zato je bil pogosto razočaran nad mlačnostjo stroke ob politični zlorabi zgodovine ali celo ob sodelovanju posameznih zgodovinarjev pri tem. Na vsak – ne samo moj – obisk v Domu starejših občanov v Fužinah se je skrbno pripravil, si koncipiral teme o katerih je želel govoriti ali pripravil odgovore, če si ga prosil za nasvet. Zadnji tak večji vsebinski pogovor smo imeli pred dvema letoma, ko sva mu s kolegom Petrom Vodopivcem pripeljala na obisk staro znanko, srbsko zgodovinariko Latinko Perović. Čeprav že močno naglušen in skoraj povsem slep, je v pogovoru vidno užival.

Zadnje atome moči je porabil za Knjigo pisem. Zadnji mail, ki sem ga Janku pisal, je bila iskrena pohvala za knjigo, a nanj ni mogel več odgovoriti. Dva meseca pred tem, januarja letos, je kljub težavam in dvomom, če je še sposoben, poslal pisni intervju, ki sva ga z njim opravila s kolegico Marto Verginello. Do zadnjega ga je dopolnjeval in se (samo)spraševal, ali je še zmožen odgovoriti na svoji intelektualni ravni.

Bil je, brez dvoma, kot se boste lahko prepričali v nadaljevanju.

Božo Repe